

УДК 328.16: 327.5

ББК 66.042

Ігор Клим

## ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ КРИЗ В АГРАРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

*У публікації показано особливості кризових процесів в аграрному періоді розвитку людської цивілізації. Аналізуються недоліки й переваги політичної системи рабовласницьких та феодалних соціально-економічних формацій і їх структур. Також значна увага приділяється класифікації політичних криз у даний період історії.*

**Ключові слова:** політична криза, політичний конфлікт, аграрне суспільство, авторитарний політичний режим, абсолютна монархія.

Явище політичної кризи в сучасній Україні висуває потребу її порівняння з іншими подібними станами й процесами у світовій політиці, позаяк жодна країна не є повністю замкнутим і специфічним людським утворенням, на неї здійснюються чужоземні впливи різного характеру й вона підлягає однаковим закономірностям суспільно-історичного розвитку людства. Значну емпіричну й теоретичну базу щодо вивчення політичних криз надає наявний фактичний матеріал політичної історії людського суспільства.

Аграрна цивілізація була найдовшим щодо існування цивілізації етапом суспільного розвитку. Саме в цьому періоді склалися ряд інституціональних, функціональних та політико-ідеологічних передумов для розвитку сучасної політики. Незважаючи на великі відмінності в структурі та функціях політичної системи згаданого часу щодо сучасності, ряд особливостей і типів криз, як і методів їх запобігання й подолання, продовжують бути актуальними і в наш час.

**Метою** даної статті є з'ясування особливостей і закономірностей кризових процесів і станів у політиці, що існували в період доіндустріальної цивілізації. З огляду на мету необхідно вирішити такі завдання: виокремити типи криз у доіндустріальному суспільстві; визначити чинники появи кризових явищ у даному суспільно-політичному утворенні; описати відмінності політичних криз щодо епохи античності та середньовіччя; проаналізувати неефективні сторони політичної структури й функціонування аграрної цивілізації.

Об'єктом публікації є політична криза в період доіндустріального суспільства. Предметом статті виступають характеристики й типи політичних криз у вказаному етапі суспільного розвитку, взаємовідносини між політичними й неpolітичними факторами їх появи та закономірності їх протікання.

Загалом проблему політичної кризи вивчали такі вітчизняні й зарубіжні вчені, як О.Фісун, Ю.Мацієвський, О.Романюк, В.Авер'янов, В.Василенко, А.Коптев, В.Яковець, М.Блок, П.Шоню, Т.Скочпул, Дж.А.Голдстоун та ін., у яких було вперше узагальнено підходи щодо виявлення особливостей і закономірностей кризових процесів у політичній системі суспільства.

Аграрне суспільство є етапом суспільного розвитку, що ґрунтується переважно на сільськогосподарському виробництві, й основним підґрунтям його існування, зокрема щодо постачання поживи, був аграрний сектор економіки. У даній суспільній системі є можливими інші форми виготовлення продукції та засобів існування, але саме на сільське господарство, зокрема землеробство, звертається увага в тій чи іншій країні, що перебувала в вказаному періоді цивілізаційного розвитку. Дане утворення почало існувати після епохи неоліту й на час його існування припадає поява найбільш ранніх цивілізацій, у тому числі й держав, як базових елементів останніх. Ознаки аграрного суспільства такі: більше 80% економіки припадало на сільське господарство; обмежена кількість видів виробництва та самих продуктів; простий поділ праці, що проявлявся, зокрема, у відносно нескладному способі вироблення благ і відсутності спеціалізації у виробництві; невелика різноманітність соціальних груп; так званий “парафіалізм” – об-

межене спілкування між окремими малими спільнотами людей [15]. На противагу індустріальному етапу суспільного розвитку в зазначеному періоді, засоби для швидкої суспільної комунікації були відсутніми, що, у свою чергу, утруднювало передачу знання й розповсюдження матеріальних і духовних культурних цінностей. Умови для розвитку капіталістичних економічних відносин існували тільки в міському середовищі.

Для такого етапу цивілізаційного розвитку характерними були різні види авторитаризму, або ж автократичного політичного режиму, згідно з іншою науковою типологією. Український політолог О.Фісун виділив основні ознаки аграрно-бюрократичної політичної системи як підтипу бюрократично-авторитарних системних утворень, описаного американським науковцем Ч.Ендрейном. Зокрема, до таких ознак належать: координатія державного управління здійснюється одноосібним правителем; плюралізм у суспільстві має вузькі межі й лише елітарним соціальним групам дозволено впливати на прийняття політичних рішень; ці групи виступають людськими ресурсами для заміщення посад у державному апараті; деякі вищі групи населення, зокрема служители в середовищі тої чи іншої релігії чи великі землевласники, мають певну автономію від держави [9, с.49]. Для більшості населення протягом довгого періоду є характерною незацікавленість у політиці. Політичні кризи були частим явищем у даному періоді. Зокрема, вже в архаїчній Греції у VII ст. до н. е. спостерігається повсюдне падіння монархічного устрою на всій території розселення стародавніх греків. Згідно з радянським дослідником В.Яйленком, царські династії зазвичай походили від вождів племен міграційної епохи дорійських племінних союзів. Царі виконували переважно військову та судову функції державної влади. Указаний вище науковець зазначає, що в даному процесі руйнування монархічного устрою є багато невідомих чи не повністю зрозумілих фактів, але в основному таке руйнування проходило у формі передачі згаданих функцій влади іншим представникам знаті при одночасному залишенні за монархом привілеїв жерця [11, с.99]. Наприклад, в Афінах падіння царської форми держави відбувалося через заміну царя посадою “магістрата” чи “прітана”. Правління “магістрата” було обмежене певним терміном, переважно до 10-ти років. Пізніше в Афінах монархія була повністю ліквідована й щороку посади стали відкритими для періодичного заміщення. В.Яйленко підкреслював, що інститут “прітанії”, який з’явився в іонійській Елладі й має своє етимологічне походження від малоазійських негрецьких цивілізацій, відіграв ключову роль у відмиранні монархії. У руках “прітанів” була зосереджена велика влада, і пізніше на ґрунті даної інституції подекуди з’являлися тиранії. Цар міг добровільно відмовитись від своєї влади або ж останню в нього відбирав народ. Крім того, правління царя переривалося в результаті дії зовнішнього чинника – іноземної агресії. На думку В.Яйленка, суттєвими причинами повалення монархії були певні усні чи письмові договори, на основі яких основні принципи суспільного устрою регулювалися таким чином, що верховний суверенітет формально належав усій спільноті – “демосу”. Документ чи усна угода передбачали право народу домагатись інших документів чи кроків, що декларували його верховну владу, а обов’язком посадової номенклатури було реально тримати владу у своїх руках. Однак у той чи інший час демос у різний спосіб демонстрував свій суверенітет, позбавляючи влади монарха [11, с.112]. Ослаблення влади аристократичної республіки пояснювались як економічними, так і викликаними, за їх посередництвом, політичними причинами, що полягали (як це мало місце в Афінах) у крайньому незадоволенні більшості вільного населення борговим рабством. До власне економічних причин згаданого занепаду можна віднести, наприклад, ріст торговельного капіталу, що, у свою чергу, викликав посилення ролі середніх та нижчих прошарків населення в політичному житті цієї області.

Відомий філософ марксистського напрямку Ф.Енгельс уважав, що основними причинами загибелі Афінської демократії було те, що багато рабів, що проживали на території даного державного утворення, працювали разом у мануфактурах, що знаходи-

лись у великих приміщеннях і в присутності наглядців. З розвитком торгівлі й промисловості відбувалося накопичення багатства в небагатьох громадян за допомогою праці рабів і збідніння основної маси громадян. Останні могли б вступити в конкуренцію з рабською працею, коли б самі зайнялися ремеслом. Однак ці заняття, як і служба в такій державно-політичній структурі, як поліція, вважалися професією саме рабів. Залишки родового устрою у свідомості вільних афінян не дозволяли обирати такий шлях матеріального утримання себе й своєї сім'ї, і вони ставали жебраками, а через те, що жебраки почали, згідно з описаною вище причиною, складати основну масу населення, це стало одним із чинників загибелі Афінської демократії [5, с.118].

Політичні кризи в Стародавньому Римі також відзначалися своїм особливим характером. Зокрема, слід наголосити на економічному факторі їх виникнення, що став однією з базових причин кризових явищ у всій політичній системі Римської імперії. Згідно з німецьким істориком Р.Гунтером, перехід від рабовласницького суспільства до феодального супроводжувався великою нестабільністю суспільно-політичних інститутів. Це пояснюється, зокрема, відсутністю чіткого класового поділу й стабільного економічного базису. Рабство починало занепадати ще до першого завоювання Риму варварами. Даний занепад не був в основному спричинений скороченням кількості рабів. Рабство сприяло в епоху свого найбільшого піднесення розподілу праці, спеціалізації та здобуттю кваліфікації рабами. Споживчі інтереси населення в пізній період Римської імперії змінилися, й потреба в спеціалізованій та кваліфікованій робочій силі рабів почала спадати через те, що з'явився попит на працівників, пов'язаних із дрібним сімейним виробництвом при одержанні таких самих доходів, що були наявні при кваліфікованій праці. Крім того, Р.Гюнтер зазначає зміни в соціально-політичній структурі вищих верств населення, що супроводжувалися зникненням чи зменшенням впливу певних політичних інститутів. У період пізньої античності сенатори, як суспільно-політична група, поділилися на три менш стійкі прошарки, а прошарок вершників узагалі припинив своє існування [3, с.13]. Російський учений А.Коптев уважав важливою причиною занепаду Римської держави порушення існуючого в республіканський період концепції "реципрокації", що була в основі ідеології будь-якого раннього державного утворення. Згідно з даною концепцією, усі категорії населення зобов'язані суверену платити податки та виконувати інші обов'язки, за що правитель, у свою чергу, є відповідальним щодо їхньої безпеки й порядку в державі й надає їм деякі інші блага [7, с.26]. Загально-визнаною є система прав й обов'язків громадян та античної держави. Реципрокація існувала в чистому вигляді до початку кризи республіканського устрою. За останнього римська община виконувала функцію вказаного вище суверена. Але всередині цієї громадянської общини проходив процес формування верств дрібних і середніх землевласників, яких цікавили свої класові інтереси. Задоволення потреб усієї общини потребувало іншого суб'єкта публічної влади, яким у кінцевому підсумку став імператор-принцепс. Зокрема, солдати, для яких військова служба ставала засобом здобуття землі, одержували її вже не від общини, а від самого принцепса, що було більш ефективно для них. Таким чином, земельне економічне питання стало причиною кризи республіканського політичного устрою в Стародавньому Римі. Згідно з британським істориком Г.Бартоном, відчувався гострий брак численного римського бюрократичного апарату в провінціях [1, с.52]. Порядок у них підтримувався переважно за допомогою величезної римської армії чисельністю більше 700 тисяч чоловік та колегіальних органів управління, сформованих із представників місцевої знаті з досить широкими повноваженнями й підпорядкованих римському наміснику. Тому імперія була слабоцентралізованим у територіально-адміністративному відношенні утворенням.

Германські держави V–VI століть не були, згідно з Р.Гунтером, класовими суспільствами й дійсними державами взагалі через відсутність згаданого чіткого класового поділу й стабільного економічного базису [3, с.113]. Французький історик М.Блок за-

значає, що феодалська держава не була державним утворенням у сучасному розумінні [2, с.417]. Сфера освіти належала церкві, так само, як і медична допомога, що вважалася актом християнського милосердя. Громадські роботи й регулювання економіки виконувалися самими користувачами й представниками муніципальної влади. На думку М.Блока, це було найбільш відчутним розривом не тільки з римською традицією, але й із практикою, що існувала в імперії Карла Великого. Король або феодал, що мав високий титул і велику територію, повинен був виконувати три основні функції: допомагати різним чинам церкві та укріпленню й поширенню офіційного релігійного вчення; захищати населення від зовнішніх агресорів, у тому числі й одновірців, а при можливості проводити завоювальницьку політику, що теж входила у склад цієї функції; забезпечувати правосуддя й мир усередині країни. Наділений такими функціями, феодалський правитель більше карав і воював, ніж правив і порядкував [2, с.418]. При цьому навіть військові справи здійснювалися ним зі значними труднощами. Багато обов'язків і повноважень даного правителя були більш формальними, ніж реальними. Проблему для тогочасної еліти складали також труднощі й повільність існуючих комунікацій, відсутність запасу грошової готівки й безпосереднього контакту з масами для того, щоб правити ефективно.

Згідно з поширеними традиціями доброго управління феодалський політичний правитель, зокрема монарх, не міг вирішувати жодної серйозної справи без поради інших осіб. Тільки могутні в політичному відношенні або багаті люди були представниками населення. Отже, монарх радився із представниками свого оточення у феодално-васальному значенні цього слова. Більш або менш ретельне дотримання такого звичаю залежало від балансу політичних сил. Навіть при прийнятті рішень, з якими васали були не згодні, необхідно була щонайменше їхня присутність. У таких звичаях містилися причини майбутньої феодалської роздробленості. У феодалських республіках, згідно зі свідченнями італійського філософа Н.Макіавеллі, поширеними були конфлікти між протопартіями [8, с.203]. Потребою для буржуазії, що зароджувалася, була торгівля та спекуляція землею, тоді як феодали вважали останню цінністю не тільки матеріальною, але й духовною. Зростаючі інтереси буржуа висувають потреби зміни юридичних норм, традиційності й архаїчності суспільства не влаштовує представника цього класу. Будь-які привілеї та імунітети феодалів цей клас починає сприймати як зазіхання на його свободу щодо здобуття прибутків. З'являється небувалий раніше в історії феномен колективного об'єднання суспільних низів, що ґрунтується на так званій спільній присязі буржуа щодо боротьби проти сеньйорів. Буржуазія, за М.Блоком, мала два шляхи щодо задоволення своїх прав у часи феодалської роздробленості: 1) здобуття свободи міст, але в основному боротьба щодо цього завершувалася одержанням адміністративної автономії більшого чи меншого ступеня; 2) пошук підтримки в сильних урядів, адже такі одноосібні правителі чи колегіальні органи управління великою країною усвідомлювали, що їхній фінансовий добробут залежить від матеріального багатства їхніх підданих [2, с.366]. Таким чином, цей клас став однією з основних сил у процесі централізації політичної влади. Як політичний клас, заявляли про себе не тільки буржуазія, але й селяни, що знайшло вияв у відомих масових повстаннях середньовіччя. Централізовані держави, які виникли після цієї кризи, характеризувалися новими соціальними й політичними якостями, що відрізняли їх, згідно з російським науковцем Ю.Яковцем, від тих централізованих державних утворень, що існували до епохи згаданої роздробленості [12, с.230].

Основними формами державного правління стали станові монархії, а подекуди – феодалні демократії. Стани суспільства посиляли своїх делегатів у представницькі органи. З'явилася загальнодержавна бюрократія й армія. Причинами падіння абсолютної монархії у Франції, згідно із французьким ученим П.Шоню, було обґрунтування абсолютної влади монарха законами й залежність її від міністерств, відомств та повноважень посадових осіб [10, с.37]. Український політичний мислитель М.Драгоманов зазначав, що економічний добробут нижчого католицького духовенства у Франції у XVIII ст. був на дуже низькому рівні [4, с.158]. Тому дана верства могла підтримувати

майбутню революцію. В умовах централізації держав проблеми політичної компетенції світських правителів та колегіальних органів, з одного боку, і церкви – з іншого, все більше загострювалися. Надзвичайно сильним засобом політичного впливу останньої на монарха було Таїнство покаяння. У політичних відносинах Таїнство покаяння використовувалося через публічну покуту. Часто королі фізичним насильством змушували папу не накладати на них відлучення від церкви, позаяк саме Таїнство покаяння пов'язувалося саме із церковною ієрархією. Чітко оформлювався список чинників, що звільняли або пом'якшували вину віруючого, у тому числі й монарха щодо надприродного порядку. Більше уваги цій справі приділяли філософи номіналістського напрямку, як, наприклад, Вільям з Оккам, що висунув три твердження: надприродний моральний порядок і заповіді не мають своїх відповідників у душі людини – так званого природного закону, а тому ці заповіді є нав'язаними зверху волі людини і є ірраціональними; свобода людини не є готовою річчю й потребує свого розвитку щодо різних заборон; порушувалося питання детального вивчення факторів, що обмежують добровільність вчинку людини [14]. Згідно з британським дослідником Дж.Вейгером, номіналісти, визнавши відсутність уродженого сумління в людини, створили своєрідну психологічну “атомну бомбу”, що має вплив на суспільну свідомість до теперішнього часу [13].

Спроби повної реставрації абсолютизму й феодалізму після поразки Наполеона не мали успіху. Як зазначав радянський учений М.Зак, за 25 років, що пройшли після Французької революції, Європа зробила значний крок у напрямку розвитку капіталізму. Можливості Реставрації в економічній сфері зводилися не до відновлення попередніх феодальних порядків, а до гальмування подальшого розвитку капіталізму. Але й можливості цього гальмування були досить обмеженими й частина феодалів не була зацікавлена в цьому. Останні йшли на компроміс із поміркованою частиною буржуазії, що побоювалася радикальних революційних угруповань. Подібна ситуація була в політико-правовій сфері. У ряді країн збереглося наполеонівське громадянське законодавство та його нововведення у сфері народної освіти й положенні церкви [6, с.32]. Також продовжували діяти однойменні організації поліції й судової системи. Щодо регулювання економіки, то у сфері фінансової організації, податкової й митної політики, промисловому законодавстві зміни були ще меншими. Принцип легітимації влади монарха пояснювався тепер не Божественним провидінням, а “благом народу”. Отже, політика Реставрації 1814–1815 рр. була своєрідним компромісом між концепціями абсолютизму та “народного суверенітету” [6, с.259].

Таким чином, політичні кризи в період аграрного суспільства були насамперед загальносистемними кризовими явищами поряд із наявністю кризових процесів у середовищі декількох елементів політичної системи. Економічний, ідеологічний, зовнішньо- і навіть внутрішньополітичні чинники, а останній був особливо помітний в епоху середньовіччя, ставали основними факторами занепаду організованої політичної сфери того часу. Подальшого дослідження потребує виявлення ролі реального розподілу політичної влади та особливостей політичної легітимації щодо виникнення кризових станів і процесів у політичній сфері згаданого етапу розвитку людської цивілізації.

1. Бартон Г. П. Существовала ли в Римской империи долговременная тенденция к централизации власти? / Г. П. Бартон // Вестник древней истории. – 1999. – № 3. – С. 52–66. – Библиогр.: с. 66.
2. Блок М. Феодальне суспільство / М. Блок ; [пер. з фр. В. Шовкун]. – К. : Всесвіт, 2002. – 530 с. – ISBN 966-9596-8-0-7.
3. Гюнтер Р. Социальные проблемы перехода от античности к Средневековью / Р. Гюнтер // Вестник древней истории. – 1992. – № 3. – С. 112–118.
4. Драгоманов М. Вибране (“... мій задум зложити очерк цивілізації на Україні”) / М. Драгоманов. – К. : Либідь, 1991. – 688 с. (Серія “Пам’ятки історичної думки України”). – ISBN 5-11-001743-3.
5. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Л. Моргана / Ф. Энгельс // Сочинения : в 50 т. Т. 21 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1961. – С. 23–78.

6. Зак Л. А. Монархи против народов (дипломатическая борьба на развалинах наполеоновской империи) / Л. А. Зак. – М. : Международные отношения, 1966. – 376 с.
7. Коптев А. В. Античная форма собственности и государство в Древнем Риме / А. В. Коптев // Вестник древней истории. – 1992. – № 3. – С. 3–28. – Библиогр.: с. 28.
8. Макиавелли Н. История Флоренции / Николо Макиавелли ; [пер. Н. Я. Рыковой]. – М., 1987. – 447 с.
9. Фісун О. Типології політичних систем. Основні підходи / О. Фісун // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 39–55.
10. Шоню П. Цивилизация классической Европы / Пьер Шоню ; [пер. с фр. В. Бабинцева]. – Екатеринбург : У-Фактория, 2005. – 608 с.
11. Яйленко В. П. Архаическая Греция и Ближний Восток / В. П. Яйленко. – М. : Наука, 1990. – 271 с. – ISBN 5-02-01-6456-9.
12. Яковец Ю. В. История цивилизаций / Ю. В. Яковец. – М. : Владос, 1997. – 352 с.
13. A better concept of freedom [Електронний ресурс] / George Weiger . – Режим доступу : <http://www.catholiceducation.org/articles/religion/re0678html>.
14. Fundamental moral theology – Table of contents [Електронний ресурс]. – Режим доступу : / <http://www.cfpeople.org/Books/moralcfptoc.htm>.
15. Pre-industrial society [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://yandex.ua/yandsearch?rand=893977&text=Agrarian%20society&lr=10345>.

*В статье показаны особенности кризисных процессов на аграрном этапе развития человеческой цивилизации. Анализируются недостатки и сильные стороны политической системы рабовладельческих и феодальных социально-экономических формаций и их структур. Также значительное внимание уделяется классификации современных политических кризисов.*

**Ключевые слова:** политический кризис, политический конфликт, аграрное общество, авторитарный политический режим.

*The article deals with the clarification of special characteristics of the political crises in the agrarian society. Also there are analyzed imperfect elements of the political system elements of the slave-owners and feudal social and economical formations. Moreover, much attention is paid to classification crisis phenomena in agrarian society politicks.*

**Key words:** Political crisis, political conflict, pre-industrial society, autocratic political regime.

УДК 329.055.2

ББК 66.1

Богдан Максимець

## ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ СУТНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

*Розглядається проблема сутності української національної демократії. Подається її визначення, з'ясовуються ідейні витоки, висвітлюється питання наукового обґрунтування.*

**Ключові слова:** українська національна демократія, націонал-державництво, національно-демократичні партії України, праві, правочентристи, крайні праві.

Українська національна демократія – це самобутнє та контрверсійне явище в нашій державі. Нині вона переживає чи не найгірші часи свого існування із часу проголошення незалежності України. Як уважає український філософ, академік НАНУ Мирослав Попович, “ми переживаємо період занепаду української націонал-демократії... Падає престиж таких національно-демократичних угруповань, як Рух, «Наша Україна» і зростає престиж агресивних націоналістичних течій, таких як «Свобода»” [8]. “Націонал-демократія вмерла!” – стверджує політолог Юрій Шведа [28]. Подібне майбутнє для української національної демократії спрогнозував також Петро Марич: “Президентські вибори 2010 р. стануть першими, коли українська націонал-демократія не відіграватиме вагомую роль. Якщо раніше владі, щоб скерувати у потрібне русло поміркованих націоналістів, потрібно було вбити їхнього лідера В’ячеслава Чорновола, то сього-